

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№2 / 2020
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN : 2707-9910

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі Ш. Уәлиханов атындағы Кокшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК
Собственник РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Бас редакторы - Главный редактор
Шапауов А.К., к.филол.н., профессор ВАК (h-index: 3)

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук, профессор;
Jankowski Henryk	dr.hab., full professor;
Kirchner Mark	dr.hab., full professor;
Yilmaz Ahmet	PhD, professor;
Миннегулов Х.Ю.	д-р филол. наук, профессор;
Джусупов Н.М.	PhD;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук, профессор;
Шалабай Б.	д-р филол. наук, профессор;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук, профессор;
Анищенко О.А.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Байманова Л.С.	канд. филол. наук;
Кишкенбаева Ж.К.	PhD;
Фаткиева Г.Т.	канд. филол. наук;
Гладкова Е.И.	маг. филол., отв. сек-рь

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN : 2707-9910

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

№ 2 / 2020

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Макенова Л.Ш.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 21.02.2020 ж. кол койылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 24,4 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс №27.

Подписано в печать 21.02.20 г.
Формат 60x84 1/12.

Бумага книжно-журнальная.
Объем 24,4 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ №27.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КГУ им. Ш. Уалиханова

© Ш. Уәлиханов атындағы Кокшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Амренов А.Д., Омаров Н.Р., Саурбаев Р.Ж. Употребление формы простого прошедшего времени в сложноподчиненных предложениях с придаточными временными, вводимыми союзом «when» в языке современной английской художественной литературы	6
Бекмамбетова З.Ж., Ашегова Б.Н. Особенности туристической лексики и качество перевода туристических реалий	15
Давлеткалиева Г.С., Булатбаева К.Н., Алибекова А.А. Масс-медиалық саяси мәтіндердегі гендерлік мәселелерді қарастырудағы тілдің қызметі.....	21
Ерғалиева С.Ж., Ерғалиев Қ.С. Қарапайым саяси қарым-қатынас: сөзжасамдық және лингвоперсонологиялық аспект.....	29
Есенбаева С.Ж., Журавлева Е.А. Феномен виртуального имени: никнейм как единица ономастики	34
Жұмағұлова А.А., Сыздықова Г.О. Лингвоэкология және медиакеңістік	40
Жуманбекова Н.З., Жумабекова Б.К. Межъязыковая эквивалентность эмотивных фразеологических единиц	47
Искакова Н.С., Ислам А. Средства реализации оценочных высказываний в социальном медиадискурсе.....	55
Issina G.I. Verbal stereotypes as forms of representation of ethnic consciousness.....	60
Молдағалиева Р.Ш., Молдағали М.Б. Метафорические интерпретации звуков птиц в русском, казахском и английском языках	67
Мухамедина А.А., Жакупова А.И., Братаева А.А. Концепт «старость» и его фреймовый анализ	73
Nikiforova E., Nurmaganbetova A. On stylistic means for image making in political discourse.....	78
Nurbayeva A.M., Shintaeva L.A. The use of tropes in actual advertising texts	84
Ossokina D.O. Expansion of meaning as a semantic feature of english electronic education terms	88
Сағындықұлы Б. Қазақ тіліндегі синтаксис саласының саралану мәселесіне	97
Табакова З.П., Филимоненко Р.А. Репрезентация концепта «страх» в произведении Ф.М. Достоевского «Бедные люди».....	102
Таирова Г.А. Языковые особенности лингвокультурологического концепта «женщина» произведениях современных англоязычных авторов	109
Chitebayeva S.Zh., Shevyakova T.V. Sociolinguistic aspects in translating of advertising media discourse	117
Югай Е.Р., Уранова З.С. Политические метафоры китайского языка	125

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Медетбекова П.Т., Несіпбай Г.Б. Мәдениаралық қарым-қатынастағы «әдеп» сөзінің салғастырмалы сипаты	130
---	-----

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Аймұхамбет Ж.Ә., Кокбас Ж. Миф және мифопоэтиканың философиялық-эстетикалық негізі	138
Бисембаева-С.Д. Модели хронотопа в прозе Захара Прилепина	142
Богданова Ю.В., Сулейменова Ш.Б. Мифообразы и образы-тотемы в прозе М. Ауэзова	149
Бочкова Л.А., Дарбаева Ж.К. Эффект оксюморона как средство экспликации нравственных ценностей личности	153
Жунусова М.К., Рахимбаева Б. Әңгіме жанры мәтінінің бастапқы және соңғы сөйлемдерінің морфологиялық сипаты	158
Құралқанова Б.Ш., Ағалиева Н.Б., Сүтжанов С.Н. Прозалық мәтіндегі интермәтінділік түрлері	166
Мажиева Н.А., Балтабаева Н.С. Эпикалық шығармалардағы үйлену мотивінің көркемдік қырларын анықтау әдістемесі	173
Нургали К.Р., Сулейменова Ш.Б. Особенности конфликта и формы индивидуализации массовых образов в ранней прозе М. Ауэзова	179
Оралова Г.С. Фольклор-сөз өнерінің эстетикалық негізі	186
Оспанова Г.Т. Салт-дәстүр арқылы көрініс тапқан этномәдени құндылықтар	192
Сейсенбиева Э.С., Мәдібаева Қ.Қ., Қожекеева Б.Ш. XIX ғасырдағы дастанындардағы дін мәселесі	199
Сыздықбаев Н.А. Архетип «мирового древа» в призме мифопоэтики (на материале произведений Л.Толстого, М.Ауэзова, А.Мухтара и Ч.Айтматова)	208
Уразаева К.Б., Рысмаганбетова Г.Д. Суфизм Шакарима. Авторская рефлексия и амплификация	215
Чонгидис О.С. Специфика национального характера в историческом романе М.Ауэзова «Путь Абая»	221

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Бейсембаев А.Р., Сулейменова Г.А. Интегрированный урок русского языка в начальной школе в рамках обновленного содержания образования	228
Zhumagulova N.S., Akhriyeva L.A., Zhumagulova E.V. New content of foreign language education in Qazaqstan	232
Заурбекова З.А. Студенттердің тілдік құзыреттілігін дамытудың әдістемелік негіздері	238
Казиева Г.С. Языковая глобализация: английский язык в системе образования России и Казахстана	244
Оразғалиева Л.М., Камиева Г.К. Орыстобындағы студенттерге қазақ тілін оқытуда интербелсенді әдістерді қолдану арқылы тілдік дағдыларды қалыптастыру	249
Смагулова С.С., Утебаева Ш.А. Профессионально-ориентированный уровень обучения иностранному языку в неязыковом вузе	255
Franyuk Ya., Kandalina Ye. Efl textbooks as means of enhancing learners' ICC	262

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Абишева К.М., Айкенова Р.А., Искакова Ж.М. Культурно-когнитивный способ извлечения личностью нравственных знаний из слова «иман»	269
---	-----

Джуманова Л.С., Турбаева С.М. Иностранные языки и современный мир	274
Есенбекова Ұ.М., Алдабергенова Ж.Ж., Маманқұл А.Ә. Медианың жаңа дәуірдегі трансформациясының ғылыми журналистикаға ықпалы	281
Койшибаев М.Н. К вопросу о пяти аспектах поликультурного образования	285
Толыбаева К.К., Дуйсекова К.К. Жанама қарым-қатынасты зерттеудің алғы шарттары ..	294

Оспанова Г.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан, e - mail:
Maryama140870@gmail.com

САЛТ-ДӘСТҮР АРҚЫЛЫ КӨРІНІС ТАПҚАН ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Мақалада тұлғаның қоғамның толыққанды бір мүшесі болып қалыптасуындағы салт-дәстүрдің рөлінің зор екендігін, ал салт-дәстүр тұлғаның әлеуметтенуінің көзі ретіндегі құндылық екендігін байқататын деталь, фрагмент, эпизод, сюжет, идея қазіргі қазақ әңгімелерінен көрініс тапқаны талданады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары жарық көрген шығармалар нысанға алынып, зерттелді. Постмодернизмнің әдебиетпен бірге қатарласа отырып үндесу мәдениеті жанрлық дүниелердің бірқалыпты болуына әкелетіндігі, ұлттық-генетикалық және кірме жанрлардың типологиялық біртектілігін анықтайтындығы сараланды. Зерттеу нәтижелері қазіргі қазақ әдебиетінің даму үдерісін, құрылымдық ерекшеліктерін анықтайды. Мақалада шығарманың көркемдік табиғатын зерделеуге үлкен мән берілгеніне қарамастан, шығарма авторының дүниетанымы бүкіл қазаққа ғана емес, жалпы адамзаттық мұра құндылықтарына сай келетіні маңызды және құнды. Жазушылардың өмірлік дәстүрге негізделген шынайы өнері жаңару қабілетін көрсетеді. Көркем әңгімелер жүйесі өзара әртүрлі күрделі жүйелердің әрекеттесу процесінде қалыптасады. Мақалада тарихи және көркемдік шындық мәселелері мен мәдени, фольклорлық дәстүрлер мен әдебиет сабақтастығы түсіндіріледі.

Түйін сөздер: салт-дәстүр, деталь, фрагмент, эпизод, сюжет, идея.

КІРІСПЕ

Қазіргі қазақ әңгімелерінде М.Әуезовтың дәстүрін ұстанып, шығарма барысында халықтың ұстанып жүрген қандай да бір салт-дәстүрін кеңінен сипаттап, оған этнографиялық панорама жасап, оның озық-тозығын саралап, жақсы-жаман жақтарын зерделеп, шығу себебін қаузап түсіндіру кездесе бермейді. Бұл бір жағынан әңгіменің жанрлық сипатына да байланысты (яғни көлемі жағынан шектеулі болғандықтан). Дегенмен, заманның ағымы өте жылдам, техникалық жетістіктер күрт дамып отырған шақта, жаңа ғана іргесін нықтап келе жатқан мемлекет үшін мына жаһандық аласапыранда жұтылып кетпеудің бірден-бір амалы өзінің ұлттық болмысын сақтап қалу екендігін түсінген қаламгерлер үшін ұлттық құндылықтарды, ұлттық салт-дәстүрді, ұлттық сана-сезімді, ұлттық идеяны, дәріптеу бірінші орында тұр. Сондықтан да, тұлғаның қоғамның толыққанды бір мүшесі болып қалыптасуындағы салт-дәстүрдің рөлінің зор екендігін, ал салт-дәстүр тұлғаның әлеуметтенуінің көзі ретіндегі құндылық екендігін байқататын деталь, фрагмент, эпизод, сюжет, идея қазіргі қазақ әңгімелерінен біршама көрініс тапқан.

Мұнда мұқият қарастыруды талап ететін нәрсе, этномәдени дәстүр мен этномәдени құндылықты шатастыруға болмайды. Салт-дәстүр – бұл мәдениеттің ежелден келе жатқан семиотикалық жүйесі, адамзат мәдениетін қалыптастырушы фактор бола отырып, ол өзі тіршіліктегі жалпыадамзаттық құндылықтардың жасалу, таңбалану, берілу формасы әрі механизмі. Салт дәстүр қоғам болмысын реттеп, бар және болуы мүмкін қатынастарды анықтай отырып, ол өзі адамзат мәдениетінің іргелі құндылығы болып табылады.

Мәселен, отқа табыну, отпен аластау, отқа май құю ғұрыпы бұл сонау ежелгі сенім – тәңіршілдіктен қалған ғұрыптар. Отқа май құю деген магиялық ғұрыптар арқылы келіннің сол ошақтың отын ешуақытта өшірмей, маздатып, лаулатып жаға беру, сол үйдің түтінін түтетіп, яғни отбасының беріктігі қастерленеді. Яғни этномәдени құндылық – бұл сол дәстүрдің мағынасы мен мәні арқылы дәріптелетін рухани қасиет.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Зерттеуші Х.М.Думанов өз жұмысында түркілік отбасындағы үлкен балаларын атасы мен әжесінің бауырына салып, тәрбиесіне беру дәстүрі бар екендігін айтады. Осы дәстүр астарында үлкен мән жатқанын ескертеді, бұл бала бойына рухани құндылықтарды дарытудың тәсілі. Атасы мен әжесінің қолында тәрбиеленген бала өз иығына жауапкершілікті көбірек жүктеп өз інілеріне қамқор болып, ағайыншылық қасиеттерді өз бойында тәрбиелейді. Яғни әрқашан дәстүрдің астарында үлкен құндылықтар тұрады [1, 621].

Дәстүр мен құндылықтың бір емес екендігін көрсететін бір амал, кейде бір дәстүрлер тозып, жаңа қоғамда қолданыста болмайды. Дегенмен, дәстүр жоғалғанымен оның мәні, яғни дәстүр арқалаған құндылық қалып отырады. Бұған мысал ретінде Ханзада Есенованың пікірін атап өтуге болады: «келін о бастағы қоғамда, күйеуіне, атасы мен енесіне тәуелді болды, сол себептен оларға қызмет етіп, құрметпен қарады, қазіргі кезде ол тәуелдік азайды, дегенмен келіннің сыпайы, құрметпен жасалатын қарым-қатынасы құндылыққа айналып осы қоғамда бәрібір сақталды» [2, 25].

Әдеби шығармалардағы салт-дәстүрді аксиологиялық тұрғыдан қарастыра отырып, қазақ мәдениетінің, қоғамының құндылық мазмұнын анықтауға мүмкіндікке ие боламыз. Егер салт-дәстүрді бүтін бір құрылым деп есептесек, оның әрбір бөлшегі, яғни ғұрыпы оның символы болып табылады. В.Тэрнер салттық рәміз дегенге: «салттық әрекеттің өзіндік ерекшелігін сақтап тұрған дәстүрдің ең кішкентай бірлігі» деген анықтама береді [3, 32-34].

В.Н.Топоров болса, салттық рәміздердің келесідей түрлерін бөліп көрсетеді: заттар, іс-әрекет, тілдік формасы бар графикалық образдар. Салттық заттар – бұл салт-дәстүрді өткізуге қажетті атрибуттар. Әрекет – салт-дәстүрді өткізу кезіндегі іс-қимылдың түрі. Графикалық образдар – бұл магиялық қасиеті бар заттардың бейнесі. Сондай-ақ, салт-дәстүрдің орындалатын уақыты мен кеңістігі де оның мазмұнына қатысы бар деп тұжырымдайды [4, 125-126].

Зерттеуші Н.Ю.Тразанова мәдениеттің құндылық мазмұнын салт-дәстүрдің семиотикасынан көреді, бұл таңбалардың бүтін бір қатарын бөліп алып көрсетуге мүмкіндік беретін – рәсімдік символдар, оларды таңба-аксиологема деп сипаттауға болады. Ол аксиологема ұғымын барынша талдап, «аксиологеманы – жай (сөз, графикалық таңба, пиктограмма, материалдық символ) немесе күрделі (тұрақты тіркес, фразеологизм, бағалауыштық пікір ретіндегі норма-регламентация, норма-бағдар, мақал-мәтел, мәтін) түрде келетін ұжымдық этнотүсікте ұғымдық өрістің құндылықтық-регулятивтік тұрғысын көрсететін константа ретінде, линвоаксиологиялық талдаудың бірлігі» деп ашып, көрсетеді. Сондай-ақ, аксиологемалар құндылық мазмұнын ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, тіл мен мәдениеттің жай және күрделі таңбалары арқылы жүзеге асады, жекелеген мәдениеттердің іргелі рухани құндылықтарының маркерлері болып табылатынын ашып көрсетеді [5, 10].

Қазақ халқының отбасылық тірлігі көпғасырлардан бері жалғасып келе жатқан салт-дәстүрлермен ажырамас бірлікте. Тынымбай Нұрмағамбетовтың «Қыз ұзатылған түн» деген юморлық әңгімесінде ананың балаға деген махаббаты, отбасы құндылықтары, баланың үлкенді сыйлауы секілді жалпы адамзаттық құндылықтармен қатар, қазақ халқы қастерлеген той рәсімдері, ұзату ғұрпы, той үстінде жасалатын ырымдар секілді құндылықтардың көрініс табуымен ерекшеленеді. Әңгімеде бұл құндылықтар мынау жақсы, мынау жаман деп дидактикалық сарында айтылмайды. Шығарма немересінің ұзату тойына бара алмай арманда қалған әжесінің алыс ауылдағы тойды, сағынған туған-туыстарын, той күніндегі, той түніндегі болатын қызықты әбігерді есіне алып әңгіме етіп отырған қарт анасы мен баласының күлкілі диалогі ретінде берілген. Қарт ана ұлттық құндылықтарды бойына жиып өскен, халқының бар асылын қадірлеп-қастерлеп, ұлықтай алған асыл адам. Баласы да осы заманғы тәрбиелі, ибалы, оқып білім алған, анасын силап өскен саналы азамат, өзі де бір отбасының тірегі, екі ұлдың әкесі. Жазушы әже образын сомдауда әдебиетімізде орныққан дәстүрді, яғни әжелер мен аталарды ұлттық салт-дәстүрдің белгісі етіп көрсету дәстүрін жалғастырғанын көреміз. Қыз ұзатылған кезде жасалатын барлық ғұрыптарды, оның мәнін, ауыл адамдарын, олардың мінез-құлқын жақсы білетін әжесі той болып жатқан үйді өз көзімен көріп отырғандай әңгімелейді. Әңгімелеп қана қоймай, өзі де үйінде ет асып, дастарқанын дәмді, тәттіге толтырып үйдегілерді разы етеді.

Салиқалы ана балаларың атына да, келіндерінің атына да (Мамайжан, Гүлбаршынжан, Шынаржан) жан деп қосымша жалғап еркелетіп отыруынан оның асқан батагөй мейірбандығы байқалады.

Қарт әженің аузымен ұлттық тәрбие, қазақы ортадағы жүріс-тұрыс әдебі, қарым-қатынас мәдениеті беріледі. «Ажаркүлдің келіні келіпті» дегенді естіген соң, үлкенсіп, сәлем дәмететіндері, менің аман-саулығымды білгісі келетіндері бар. Соларға барып сәлем беріп, шүйіркелесіп жатса, жарар еді-ау, дүңкиіп бір шетте үркіп тұрмай»[6,194] - дейді ауылға кеткен келіні туралы. Яғни қазақы ортада жеке адамның әлеуметпен тіл табыса алуы, енесі сыйлаған адамдарды келіні де жатсынбай шүйіркелесіп сіңісіп кетуі құпталып, жазушы индивидтің дәстүр арқылы өзіне дейінгі ортаның құндылықтарына жанасу үдерісін қоштайды. Мұндағы этнопедагогикалық ойлар халық даналығына, («жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен бірге адас», «көппен көрген ұлы той», «көптен кеткен көмусіз қалар» т.б. осы секілді) өмірлік ұстанымдарға сүйеніп айтылады.

Жалпы, болуы керек дүниелердің де идеалды үлгісі қарт әженің аузымен айтылады. «Үлкен-кішісі шұбап, түгел менің Шынаржанымның алдынан шықты-ау. Шашуды да аямас. Менің Шынарымдай ару келін болып түскен ауыл неменесін аясын. Шашуыңыз әне жаңбырша жауды. Ботамойнақтың жарты байлығы қазір менің Шынаржанымның аяғының астында жатыр.

Шашу дегенде бала-шағаның дүркірей жүгіретін әдеті емес пе? Бірін-бірі қағып, құлап, топырласып жатса, сенің келіншегің үйдегі әдетінше кәшмәрін айтып жүрмесе қайтсін. Оның үстіне жаңа түскен келіннің жеңгесіне жігіт-желеңнің әзіл айтатыны болады. Сондайда ер-тоқымын бауырына алып туламаса дегенім ғой»[6, 199]. «Өзінің кәшмәрін айтып тұрмасын»

деу арқылы қарт әже ескі дәстүрге жастардың бейімделуі керектігін мегзейді. Осылайша, шашудың қоғамдағы құндылықтар жүйесіндегі орны айғақталады. Яғни шашу – бұл жиған-терген байлық осы қуаныштың жолындағы шашылуы керек құрбандық, осы жақсылықтың ұзағынан болуы үшін жасалатын кішігірім садақа деген түсініктен туындаған әу-бастағы мағынасы жарқылап көрінеді. «Ботамойнақтың жарты байлығы қазір менің Шынаржанымның аяғының астында жатыр» деп материалдық байлық мынадай рухани игіліктің алдында түк те емес екенін аңғартады.

Жазушы бала образын сомдау арқылы ананы сыйлаудың үлгісін көрсеткен. Айтатын сөзін көңіліне келіп қалмас үшін таңдап сөйлеу, ананың көңілін қалдырмау, артық сөз айтып ренжітіп алмау секілді яғни (чувство такта, чувство меры) қасиеттерді образ бойына нанымды етіп дарытады. Әрине, еш әсірелеусіз, боямасыз, қаһармандық пафоссыз, барлығы шынайы түрде өмір шындығына негізделе отырып, ирониялық модуста беріледі. «Апам да қызық... Осы тұста ғой, мен әңгімеге араласпасам: «Айдаладағы біреу туралы айтып отырғам жоқ қой, айтсам сенің ағанның тойын, сенің қарындасыңның ұзатылғанын ... Е, сен де жанашырлығыңды білдіріп, бірдеңе десең етті. Жынданған адамша сәмпылдап жалғыз өзім сөйлеймін де отырамын» деп тиісер еді-ау. Ал әңгімеге араласқандағы тапқан абыройым мынау». Бұл жерде Т.Нұрмағамбетовтың халықтың көркем тәжірибесінен сусындаған юморлық тілін атап өту керек. Бала анаға ашық сын айта алмайды, бірақ әзіл-қалжың түрінде болса да өз ойын жеткізеді.

«Осы күні ауылдың балалары да бейбастақ көрінеді ғой. Күйеудің қалтасын қараймыз деп, кейде күйеудің өз ақшасын, бет орамалын да алып кете беретін көрінеді. Жезде ғып ойнағансып, әлі күнге дейін құлақтан тартатындары бар екен. Бір-екі тартқанға күйеу баламыздың құлағы салбырап иығына түсе қоймас, жұлынып та кетпес. Бірақ салт-дәстүрді де жөнімен жасағандары жөн ғой» [6, 195]. Бұл жерде қоғамдағы салт-дәстүрлердің озығы мен тозығы тартыстың сипатына нанымдылық береді. Яғни ескісінің кетіп, жаңаның жалғасын тауып жатуы бұл әлеумет өміріндегі даму заңдылығы десек, мұндағы жаңа бұл құндылықтар жүйесіндегі екпін түсіріп, нығырлайтын жаңа мағыналарға зер салу деген сөз.

Сыңсу – қыз ұзату салтының ғұрыпы. Сыңсудың астарлы мәнінде баланың ата-анасына, еліне деген махаббатын көрсетуі, оларға алғысын білдіруі жатыр. Бұл ғұрып туралы мәтінде қарт әженің аузымен былай делінген:

«Сыңсып барады күнім. Бұл жалғанда сыңсыған қыз үнінен нәзік дауыс бар ма? Сыңсыған қыз үнінен өткен мұң бар ма? Жол-жөнекей танысып, бір-біріне еріп жүре беретіндер оны қайдан білсін? Сыңсыған қыз үнінің қадірін ұзатылғандар ғана біледі. Солар ғана түсінеді... [6, 197].

Сыңсу – қыздың ата-анасына, ауылына айта алмай кеткен алғысы ғой. Ел-жұртымен қоштасуы, жүрегін сыздатып армансыз төгілген әні ғой [6, 197].

Мәтіндегі «жол-жөнекей танысып, бір-біріне еріп жүре беретіндер оны қайдан білсін?» фрейм түрінде бірілген сөйлемді мегзеп айтып тұрғаны терең. Мұнда ата-ананың үлкендердің ақ батасын алу, елдің құптап, қоштауы ләзім екенін берілген. Ата-анасын шын құрметтейтін, олардың көңіліне қаяу түсірмейін деген бала ата-анасымен ақылдасып шешіп, тек солардың разылығынан кейін, рұқсатын алып қолдан ұзатылып кеткен адам, яғни ата-ананың қадірін білген адам. Барлық мән-жайды түсініп, жөні осы деп саналы түрде әрекеттің дұрысын жасап отырған адам әрине ата-ананың, елінің қадірін түсіне алған адам. Ата-анасының қадірін түсіне алған адам – оларға арнап шын жүректен алғыс та айта алатын адам. Алғыс, қимастықпен қоштасу – бұл сыңсу. Сонда, салт-дәстүр дегеніміз – бұл қоғамдағы адамның ежелден қалыптасқан нормасы ғана емес, ол адам алдындағы кездескен сан тарау жолдың ең сенімді, сан рет тексерілген, ең дұрысы жолы екен. Адам тіпті қалай жүруін білмесе, тек осы салтты, дәстүрді ұстанып жүре берсе қателеспейді, себебі ол жолмен санмындаған адам жүріп өтті. Кейінгілер енді оның мәнін түсінбей де бейсаналы түрде орындай беруі де мүмкін. Бірақ бұл бейсаналылық дәстүрдің құндылығы жоғалпайды, керісінше осыдан барып салт-дәстүрдің өзінің құндылыққа айналуын көреміз.

Қаншама заманнан бері жалпы адамзаттың үлкен құндылықтарының бірі – отбасы. Бұл барша халықтарға тән – жалпыадамзаттық құндылық. Дегенмен, әр отбасы өз ұлтының құндылықтарына сай ғасырлар бойы дәріптелген, сақталған дәстүрді жалғастырып, дамытады. Яғни ол әрдайым этномәдени сипат алып отырады деген сөз. Қазақы тәрбие бойынша қыз жат жұрттық. Қыз өз үйінен ұзап кетіп, құтты орнына барғанда табалдырықты оң аяғымен аттауы керек.

- Ой-ибұ-үй-й – деді апам тағы оқыстан.

Апай-ай, осынша не боп қалды?

Әлгі Шынарды айтамын да... Құдай бұйыртқан құтты босағасының табалдырығынан оң аяғымен аттады ма екен? Соны біле ме екен? Табалдырыққа жақындай бергенде, ойында тұр ма екен деп ыршып кеттім ғой. Жазда барғанда, ерсілеу болса да, өзім-ақ айтып кетпеген екем Шынаржанға. Жеңгенің сөзін шеше айтқан, тіпті әжесі айтқан заманды да көрдік-ау... [6, 200].

Қазақы түсінікте табалдырықтың мәні зор. Мифологияда табалдырықтың екі дүниені жалғап тұратын символдық астары бар. «Табалдырықтан асқан тау жоқ», «табалдырықта бақ тұрады» деп айтылатыны сондықтан. Әжесінің шошып кетуінің мәні де осыда.

«Жеңгенің сөзін шеше айтқан, тіпті әжесі айтқан заман» деген дәл берілген анықтама бүгінгі күндегі ең өзекті өзгерісті мәселелерді де қозғайды. Дәстүрлі қазақ қоғамында бойжеткен мен бозбалаға ата-анасы тіке айтып түсіндіруге ыңғайсызданатын кейбір интимдік мәселелерді де түсіндіру жеңгенің міндетіне енгізетін. Сейдімбек Ақселеу, Әбжанов Хангелді, Салғараұлы Қойшығараның «Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы» атты зерттеу еңбектерінде: «Халқымызда бала тәрбиесінен ешкім тысқары қалмайды. ...отбасы мектебінің тәрбие беру сатысы – ата тәрбиесі, әже тәрбиесі, әке тәрбиесі, шеше тәрбесі, аға тәрбиесі, жеңге тәрбиесі болып бөлінеді. ...Балалық шақтан қол үзіп, бой түзей бастаған бозбала мен бойжеткендер үшін ағайын-туыс арасында тетелес өскен аға мен жеңгеден артық ешкім болмайды. Әсіресе қайнысы мен қайынсіңлісіне еркелетіп ат қойып, ең жақын сырласына айналған жеңгенің орны да, жөні де бөлек. Өйткені ұл да, қыз да ешкімге айтпайтын жан құпиясын жеңгесіне ашады. Соған сай жеңгелері де қайнысы мен қайын сіңлісінің жаман атын шығармай, өнегелі азамат атанып, болашақ жарларын дұрыс таңдауына көмектеседі...», - делінген[7, 67]. Яғни бүгінде ата тәрбиесі, әже тәрбиесі, әке тәрбиесі, шеше тәрбесі, аға тәрбиесі болғанымен, жеңге тәрбиесі өзінің жаппай көрініс табуын тоқтатқан. Сондықтан да ол заман келмекке кетіп бара жатқанын өкінішпен айтылуы жаңаша өмір сүру салтының еніп келе жатқанын аңғартады.

Сонымен, Т.Нұрмағамбетовтың «Қыз ұзатылған түнде» атты әңгімесінде этномәдени құндылықтар сыңсу, шашу секілді аксиологема-сөздер, жеңге сөзі, сәлем беру секілді аксиологема-тіркестер, оң аяқпен аттау деген аксиологема-фрейм түрінде берілгенін көреміз.

Т.Нұрмағамбетовтың «Ата қоныс» әңгімесі рухани құндылықтарды астарлап дәріптейтін әңгіме. Жас әйелін құшақтап, аудан орталығына көшіп кеткен, балалары шетінен директор боп дүркіреп тұрған бас кейіпкер Мұқа қарт бошалап кеткен сиырын іздеп, ата қонысқа жол тартады. Аудандағы тіршіліктің ырду-дырдуымен өмірі өтіп, ата қонысын мүлде естен шығарған екен. «Алдымен қарауытып бау ағаштары мен ескі тамдардың тұлғалары, содан соң ауыл іргесінен бұрандап ағып жататын жіңішке өзен көрінді. ауылдың түстігіндегі жусанды беткей. Осы көріністер шалдың көзіне ыстық ұшырады» [6, 8] - делінген мәтінде. Ата қоныс төсінде қонып жатып Мұқа талай естеліктерімен қауышады. Иесіз мүжіліп қалған тамы мен ошағы, әйелі Дәнекермен өткізген қызықты шақтар, бау-бақшадағы әрбір ағаш, оларды еккен кездегі қызықтары, барлығы көз алдында тірілгендей сезімдерді бастан кешеді. Біраз жерді шарлап бошалаған сиырын бұзауымен тауып, қайтар жолында қаңырап тұрған сүт фермасына бас сұққанда, жападан-жалғыз тұрып жатқан құрдасы, сұрапыл соғыстың қиындықтарын бірге өткерген көршісі, Дәнекердің құрбысы Шынаркүлді кезіктіреді. Көрген жерде көңіл айт демекші Шынаркүлге қайтыс болған

баласына көңіл айтады. Кеш болғандықтан сонда түнейді. Шынаркүл қонағына асын қамдап, төсегін жайлап берген соң, өкпесін айтады.

«Мәшинесінен түсе сап біздің үйге қарай жүргендей болды. Мен асығыс үйге кіріп кеттім. Дәнекер Белжігітін Белжан деуші еді. Белжанды өз үйімнің босағасынан күтейін; тел өсіп еді, тебісіп өсіп еді, омырауына Қайыпбекжанымның иісі сіңді ме екен, иіскейін, кеудеме армансыз басайын дедім. Күттім. Әрі күттім, бері күттім. Жоқ. Келмеген соң, тысқа шықтым. Шықсам, әлгінде топырлап өткендер қайтып барады екен...

...Сөйтсем, ол маған көңіл айтуға емес, ферманы көшіруге, сөйтіп мені жалғыз тастап кетуге келген екен» [6, 24] – деп Белжігіттің ауылға келіп тұрып, қаралы үйге кіріп, көңіл айтуды білмегеніне ренжиді. «Бұл Мұқа неге келмей жатыр деп алаңдаумен болдым. Япырай, есітпеді ме екен ? Неге есітпейді ? Бұл жұрттың бәрі менің жайымды әңгіме етпейтін, көрдік-білдік демейтін қаскөй, қатыгез болып кеткенде де, аңыраған дауысым арылдап соққан желмен ілесіп жетпеді ме?» - деп Мұқаны да сонша күткенде арнайы келмегеніне ренішін жеткізеді. Алайда Шынаркүлдің әңгімесінде кінәлау жоқ, тек өз көңіл-күйін әсерлі етіп жеткізу бар.

Кейіпкер Шынаркүлдің өкпесі орынды. Қазақы салт бойынша адамдар тойға бармай қалса да, қаралы үйге барып көңіл айтуды парыз санаған. Оның үстіне Шынаркүл бөтен адам емес, талай жыл қатар отырған көрші, күйеуі Мұқаның жолдасы, балалары құлын-тайдай тебісіп бірге өскен адамдар еді. Енді осындай адамның жар дегенде жалғыз баласы қайтыс болып, соңында ұрпағы да қалмай состиып, жалғыз қалғанда оның көңілін жұбатып, арнайы барып қайтпаған Мұқа шал да айыпты. «Ағайынның бауырмалдығы бір жақсылықта, бір жамандықта көрінеді» дейтін қазақ жақсылықта жалпандап жүгіріп, жамандықта қайғысын көтерісіп, басын сүйеп, қолтығынан демеп жүретін болған. Сондай қызмет жасау Мұқаның да жөні еді. Алайда ол баласына жөн-жосықты айтып үйретуінің орнына, өзі де соны ұмытады.

Дүниеден қайтқан кісінің отбасына көңіл айту – бұл адам қайғысына ортақтасу, қайғырған адамның уайымын бөлісу, аяугершілік таныту. Қазақы қоғамда ол белгілі бір әлеуметтік қызмет атқаратын ғұрып. Ғұрып астарында адамды сүйуге бағытталған рухани-адамгершілік құндылық жатыр.

Зерттеуші Н.Смағұлова осы әңгіменің проблематикасы жөнінде былай дейді: «Қаламгер тұтас бір ауыл, бір адамның қайғысын бірге көтеріп, қуанышына ел болып қуанатын, аштық пен тоқтықты, «көппен көрген ұлы той» деп ұғынған қазақ ұлтының өзара бірінен-бірі жатсынып, ерекше қасиеттерін жоғалтып, бұлжымас заңдарын бұзып бара жатқанын көтерген», - дейді [8, 19].

Адам үшін туған-өскен, бақытты сәттерді басынан кешкен, өсіп-өнген топырақ қымбат. Ата-бабаң тұрған қара шаңырақ қымбат. Қызықты да, қайғыны да, жақсылықты да, жамандықты да бірге бөліскен сол туған жерді мекен еткен қарапайым адамдар қымбат екенін Мұқа шал кештеу түсінеді. «Енді ойласа, ескі жұртта есік-терезесі ғана қалмапты. Есік-терезе деген не тәйірі... Қалған дүниеде есеп жоқ екен... Не қалдырғанын өзі де сезбепті. Сезсе, бұл шал жоғын іздеп содан бері бұл жаққа мың сан рет соқпас па еді... Мұқа ата қоныста не қалдырғанын кешелі-бүгін ғана білді...» [6, 30].

Жас келіншегімен сырттай ғана ерлі-зайыпты екені, жас әйел бұған тек дүниесі мен балаларының билігі үшін ғана қосылған секілді, олардың арасында рухани байланыс жоқ екендігі әңгіме соңындағы Мұқаның өз ойымен отырған кезінен байқалады.

Әңгіме соңында өмірдің қызылды-жасылды қызығына алданып, дүниеге малданып, жөн-жосықты ұмытқан адамның ішкі тартысы арқылы тәубесіне келуі керемет суреттелген. «Рас, шаң дәмі бар екен, - деп ойлады шал өрікті ұзақ шайнап отырып, - бірақ менің кеудемдегі кірден әлдеқайда таза ғой. Шаң деймін-ау, қайдағы шаң ? Желмен ұшып келіп қонған туған жердің топырағы емес пе ? Ол топырақты ем-дәрідей түйіп әкеп, мына мен күніге бір жалап тұрсам, кім сөкет дер ?» [6, 33], - деп тәубесіне келеді ойлана келіп. «Алда пендешілік-ай. Кінәні өзімнен іздемеппін-ау. Болмаса, мына өріктің дәмі бұрынғыша, бәз-баяғыша ғой.

Кеше су татып тұр деп ойладымыз-ау... Рас су дәмі де бар. Су татыса ше... Өзіміздің Талтоғанның суының дәмі емес пе? Сол судың бір шайнегін әкеп, ем-дәрідей етіп, күніне бір ұрттап тұрсам, кім сөкет дер еді?», - дейді толғанып [6, 33].

Әңгімеде айқын көрінетін аксиологемалар – ата қоныс, туған жер, қара шаңырақ. Жасырын тұрған аксиологемалар – адамгершілік, жұбату, қайғыны бөлісу, адамдар арасындағы шынайы рухани байланыс. Ал олардың барлығы көңіл айту ғұрыпынан туындайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Барлық мысалдардан ежелден келе жатқан игі дәстүрлер отбасындағы береке-бірлікті нығайта түсіп, ата-бабаларымыз ойлап тапқан даналық пен ұлағаттың кейінгіге үлгі еткенін көруге болады. Ең алдымен дәстүрдің тәрбиелік мәні ашыла түседі, яғни үлкендердің өмірлік тәжібиресі дәстүр арқылы кейінгіге еш зорлықсыз таңылмай, табиғи түрде беріліп отырады. Ильминскийдің «Бұл халықты оқытып қажеті жоқ, бұл халықтың салт-дәстүрінің өзі тұнып тұрған білім» - деп айтқанына еріксіз қосыласың.

Себебі «...Қазақ хандығын жасақтаушы ақылмандар ғасырлар сынынан өткен тәжірибелерді тұғыр ете отырып, қоғамның саяси-әлеуметтік өмірін жарастыратын және сол арқылы ұлттық-мемлекеттік мүддеге қызмет ететін әдет-ғұрыптарды (заңдарды), салт-дәстүрлерді, жол-жораларды, жөн-жобаларды орнықтыруды қолға алған. Былайша айтқанда, қоғамдық өмірді заңдық мәжбүрлеумен емес, өмір салтқа айналған әдет-ғұрыппен, салт-дәстүрмен, жол-жобамен басқарудың жолдарын қарастырған» [7, 67].

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Думанов Х.М., Першиц А.И. Матриархат: новый взгляд на старую проблему // Вестник Российской академии наук, 2000. Т. 70. № 7. — С. 621–627.
- 2 Ханзада Есенова. Этнокультурные ценности в художественном образовании Казахстана // 2013.
- 3 Тэрнер В. Символ и ритуал / сост. и автор предисл. В. А. Бейлис. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. – С.280
- 4 Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. – М.: Прогресс; Культура, 1995. – С.624
- 5 Тразанова Н.Ю. Параметризация паремииологии как аксиологического кода лингвокультуры: дисс. ... к. филол. н. – Иркутск: Иркут. гос. лингвист. ун-т, 2012. – С. 256
- 6 Нұрмағамбетов Т. Бөрібайдың тымағын ит алып қашқан қыс. – Алматы: Атамұра, 2006. – 216 б.
- 7 Сейдімбек А., Әбжанов Х., Салғараұлы Қ. Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы. – Астана: Фолиант, 2012. -248 б.

Г.Т.Оспанова

Этнокультурные ценности, отраженные в традициях

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

Алматы, Казахстан

статья рассматривается роль традиций в формировании личности как полноправного члена общества, а также анализируются детали, фрагменты, эпизоды, сюжеты и идеи современных рассказов, являющихся источником для индивидуализации личности. Объектом исследования стали произведения, опубликованные после обретения независимости. В статье выделяется сочетание постмодернизма и литературы, которое приводит к жанровой равномерности культуры гармонии и определяет типологическую однородность национально-генетических или заимствованных жанров. Результаты исследования определяют процесс литературного развития и структурной спецификации современной казахской литературы. Несмотря на то, что в статье уделяется большое

внимание изучению художественного характера произведения, важно и ценно то, что мировоззрение автора произведения перекликается не только с казахским, но и с общечеловеческим наследием ценностей. Исследование показало, что проза писателей, опирающаяся на прочные реалистические традиции, демонстрирует способность к обновлению. Художественное целое рассказов формируется в процессе сложного взаимодействия разных систем. В статье осмысляются проблемы исторической и художественной прозы, преемственности культурных, фольклорных традиций и литературы.

G.T.Ospanova

Etno cultural values reflected in the tradition

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan The article examines the role of tradition in the formation of a person as a full member of society, as well as analyzes the details, fragments, episodes, plots and ideas of modern stories that are a source for individualization of personal. The object of the study were works, published after independence. The article highlights the combination of postmodernism and literature, which leads to the genre uniformity of the culture of harmony and determines the typological homogeneity of national-genetic or adopted genres. The research results determine the process of literary development and the structural specifics of modern Kazakh literature. Despite of the fact that the article pays great attention to the study of the artistic nature of the work and it is important and valuable that the world authors' views are not only echoes in all Kazakhs, but general heritage of human values. The research revealed that the writers' prose based on strong realistic traditions demonstrates renewal capacities. The literary bases of the stories are formed in the process of complex interaction of different systems. The article makes comprehension on the problems of historical and artistic prose, continuity of cultural and folklore traditions and literature.